

TEVHİD

Mukaddes'te ve Kur'an'da işaret edildiği üzere İsrâiloğulları'nın tek tanrı inancına zaman zaman çevre milletlerin çok tanrılı dinlerinin olumsuz etkisi görülse de nihâî mânada İsrâiloğulları dini tek tanrıcılığı yüceltmış bir din hüviyetine sahip olmuştur. Yahudiliğin tevhidci tasavvuruna göre evrende sadece tek tanrı vardır ve O âlemin ötesinde bir varlıktır. Ahd-i Atik'teki özel ismi Yahve'dir. O evreni yaratan ve evrendeki bütün olaylara hükmeden, her şeyi bilen, âdil, merhametli ve mutlak güç sahibidir. Tanrı'nın sûretinin yapılması veya O'na sûret isnadı putlara tapma tehlikesine yol açacağından yasaklanmıştır. İbadet yalnız O'na yapılır. Tanrı istek ve emirlerini peygamberleri vasıtasıyla çeşitli vahiy yollarıyla insanlara iletmış, ayrıca İsrâiloğulları ile özel ahid ilişkisine girmiştir. İnsana bahsettiği hür iradenin hesabını da dünya hayatının sonunda gerçekleştirileceği haşır ve kuracağı ebedî mahkemedeki soracaktır. Yahudilik'te Tanrı dışında melek veya şeytan tarzındaki metafizik varlıkların medeniyeti kabul edilse de bunlar Tanrı'nın yarattığı, O'nun emrindeki güçler olarak görülür.

Yahudilik içinde doğan Hıristiyanlığın ya da İsa Mesih hareketinin tanrı tasavvuru da şüphesiz tevhidciydi. Ancak İsa Mesih sonrası teolojik gelişmelerde yahudi kökenli ilk hıristiyanlar ile (Ebionitler) sonraki Aryusçular'da tevhidci anlayış korunurken Pavlus'un liderliğini yaptığı pagan kökenli hıristiyanlarda İsa'nın ve kutsal ruhun Tanrı ile aynı cevherden oldukları ve ilâhlığın unsurlarını oluşturdukları şeklindeki teslisçi tanrı inancı monistik bir gelişmeyi ortaya koymuştur. Tanrı, İsa Mesih'te şahıslaştırılmış, Tanrı'nın tarihe etkisi, nebevî vahyi, ahlâkî temelleri içerik değiştirmiş; İsa yaratıcı, hidayet ve lutuf dağıtıcı ilâh haline getirilmiştir. Bu görüşler, Hıristiyanlığın ilk ekümenik konsili olan İznik Konsili ve onu takip eden diğer üç konsil kararlarıyla IV-V. yüzyıllarda resmîyet kazanmıştır. Hıristiyan kilise babaları ve teologlar tarafından ortaya konan ilâhlıktaki tek cevher ve üç şahıs birliği şeklindeki geleneksel teslisçi açıklamalar, günümüzün bazı modern teolojilerinde yahudi ve müslümanlar tarafından yöneltilen tenkitleri bertaraf etme çabası doğrultusunda oğul İsa'nın ve kutsal ruhun Tanrı'nın sıfatları olduğu yorumlarına dönüşmüştür. İslâm'ın tek tanrı inancıyla Hint geleneğindeki maya, nirvana, tenâsüh kavramlarını birleştiren bir sentez dini mahiyetindeki Sih dininde de Nam diye isimlendirilen tek bir tanrıya inanılır. Fa-

kat bu tanrının ölümlü insan tarafından yeterince kavranılamayacağı kabul edilir.

BİBLİYOGRAFYA :

H. von Glasenapp, *Die Nichtchristlichen Religionen*, Frankfurt 1957, s. 41, 58, 158; F. Heiler, *Die Religionen der Menschheit*, Stuttgart 1959, s. 99, 169 vd., 237, 398; W. Krickeberg, *Die Religionen des Alten Amerika*, Stuttgart 1961; H. J. Schoeps, *Das Judentum*, Bern 1964; A. Adam, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, Gütersloh 1965, s. 165-321; İskender Oymak, *Zerdüştlük*, Elazığ 2003, s. 99 vd.; H. J. Schoeps, *Yahudi Hıristiyanlığı* (trc. Ekrem Sarıkçıoğlu), İstanbul 2010, s. 23, 73-79; M. Eliade, *Dinler Tarihi* (trc. Mustafa Ünal), Konya 2005, s. 63-147; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 2008, s. 21-25, 27, 36, 41, 71, 78, 122, 134, 190, 255 vd. 302, 314, 317, 318; a.mlf., *Diğer İnciller (Apokrif İnciller)*, Isparta 2009; T. M. Ludwig, "Monotheism", *Encyclopedia of Religion* (ed. L. Jones), Detroit 2005, IX, 6155-6163.

EKREM SARIKÇIOĞLU

TEVHİD

(توحيد)

**Türk-İslâm edebiyatında
Allah'ın varlığını, birliğini,
kudretini, esmâ ve sıfatı ile
bunların kâinatındaki tezahürlerini
ele alan manzum-mensur edebî tür.**

Edebiyatta tevhid Allah'ın zâtı, sıfatı ve fiillerinden söz ederek O'nun birliğini, tek ve eşsiz oluşunu, kudretinin sonsuzluğunu, zâtnın yüceliğini, bütün kâinatın ve mahlûkatın, özellikle insanın aczini, yaratıcısına, O'nun lutfuna olan ihtiyacını ve yalnız O'na sığınması gerektiğini anlatan eserlere verilen addır. Manzum tevhidlerde kelâm ve akaid ilminin metotlarıyla terimlerinin kullanılması ve başarılı bir anlatım elde edilmesinde çoğunluğu medrese tahsili gören veya tekkelerden yetişen şairlerin konu hakkında yeterli birikime sahip bulunmaları etkili olmuştur. Şeyhülislâm, kazasker ve müderrisler yanında tarikat şeyhi olan birçok sanatkar bu hususta üst düzeyde bilgiye sahipti. Nitekim tevhidleriyle Türk edebiyatında ayrı bir yeri olan Fuzûlî akaid dair *Ma'la'u'l-İtikâd* adlı bir eser de telif etmiştir. Mutasavvıflar da şiirlerinde konuya tasavvuf düşüncesi açısından yaklaşmıştır. Şairler bu bilgileriyle beraber başta insanı hayretlere düşüren tabiat olayları olmak üzere çok çeşitli ve zengin bir malzmeden faydalanarak tevhid inancını şairane hayaller, ârifane duygu ve düşüncelerle anlatmayı başarmıştır. Tevhidlerde başta kaside olmak üzere gazel, müstezad, musammat, terciibend, terki-bibend, mesnevi vb. uzun nazım şekilleri

yanında beyit, kıta, tuyuğ, rubâî gibi nazım şekilleri de kullanılmıştır.

Mensur tevhidler çok defa ağır ve tumturaklı, bazan da sade ve samimi bir dille yazılmıştır. *Envârü'l-âşikin*, *Müzekki'n-nüfûs* gibi eserlerin tevhid bölümleri bu özellikleri taşır. Ancak birçok müellif konunun ciddiyet ve ihtişamına yakışır biçimde eserlerini inşa denilen ağır ve süslü bir üslûpla kaleme almıştır. Bunun bir sebebi de konu ile ifade arasında bulunması gereken mutabakatı gösteren berâat-i istihlâl sanatıdır. Ayrıca müellifler eserlerinde âyetler ve hadislerden iktibaslar yapmayı, onlara telmihte bulunmayı âdeta bir mecburiyet telakki etmişlerdir. Kelâm ilminin teşekkülünden sonra edebiyatta "mezheb-i kelâmî" denilen ispat metoduna başvurarak sözlerini güçlendirmiş ve fikirlerini, terim özelliği kazanan Arapça sözler yanında Farsça zincirleme tamlamalarla uzun cümleler halinde anlatmışlardır. Sinan Paşa'nın *Tazarru'nâme'si* bu süslü üslûba örnek gösterilebilir.

İslâm telif geleneğinde mukaddimelelerin hamdele bölümlerinde mensur tevhidlerin en derli toplu şekilleri bulunur. Bu mukaddimelerde yer alan tevhidle ilgili ifadeler manzum-mensur en güzel örnekleri teşkil eder. Kelâma ve akaide dair manzum eserlerdeki tevhid bahisleriyle bu konuda Arapça, Farsça, Türkçe yazılmış müstakil manzumeler ve bunların şerhleri konuyu daha da zenginleştirmiş ve tevhidlere kaynaklık etmiştir. Buna, Fâtih Sultan Mehmed devri ulemâsından Hızır Bey'in *el-Kaşidetü'n-nûniyye'si* ile manzum-mensur tercüme ve şerhleri örnek gösterilebilir. Ali b. Osman el-Üşî'nin *el-Emâlî'si* de bu tür bir manzumedir. Otuza yaklaşan şerhi ve ondan fazla tercümesi bulunan bu manzumenin ilk bölümü ilâhiyât (tevhid) konularına ayrılmıştır.

Tevhidler muhtevalarına göre şer'î (kelâmî) ve tasavvufî olmak üzere ikiye ayrılabilir. Bu iki grup arasındaki esas farklılık, kelâm ve tasavvuf ekollerinin konuyu ele almadaki metot ve bakış açısından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu türdeki manzumelerde bütün peygamberlerin tevhid mücadelelerine yer verilir, bu mücadelelerin en son ve en başarılı halkası olarak Hz. Peygamber'den mutlaka söz edilir. Bu arada Hızır tevhid sıralarının kavranmasında önemli bir isim olarak ayrıca öne çıkar. *Hızırnâme* adıyla anılan manzum veya mensur eserlerin ana teması tevhidin kavranmasına yönelik olayları anlatmaya dayanır. Hızır'ın Hz. Mûsâ ile olan macerası

bu sırların anlaşılmasında sık sık başvuru-
lan telmih unsurlarının başında gelir.

Genelde bir tevhid muhteva bakımın-
dan üç bölüme ayrılır. Birinci bölümde Al-
lah'ın selbî ve sübûtî sıfatlarından bahse-
dilir. İkinci bölümde sübûtî sıfatlarından
özellikle kudretinin kâinatı tecellileri
ortaya konur. Üçüncü bölümü teşkil eden
münâcâtta Allah'ın yüceliği, kâinatı idare
etmesi, bunun karşısında aczini anlayan
insanın O'na sığınması, kendisinden yar-
dım istemesi anlatılır. Tevhidlerin ilk bö-
lümde daha ziyade didaktik olur. İkinci bö-
lümde Allah'ın kemal ve kudretinden söz
edilirken hayretten doğan bir heyecan gö-
rülür ve şair bu duyguları ortaya koyar-
ken tabii olarak lirizme yönelir. Üçüncü bö-
lümde beşerin aczi, günahkârlığından kay-
naklanan korku ve heyecanın ifadesi liriz-
me daha çok imkân verir. Şer'î tevhidler-
de fazla yorum görülmez; bunlar Kur'an ve
hadisten çıkarılan esaslar, yani Ehl-i sün-
net'in zâhirî akidesini ihtiva eder. Ancak
bu şiirlerde de bazı tasavvufî esaslara yer
verilir. Bunun bir sebebi tevhidin zaman-
la tasavvuf ve felsefenin de ilgilendiği ko-
nular arasında yer almasıdır. Ayrıca tev-
hid içinde bulunmakla birlikte tasavvufta
daha da öne çıkan "tevhid-i zât" anlayışı
önemlidir. Şer'î tevhidlerde "tevhid-i sı-
fat" kavramıyla kâinat üzerinde özellikle
durulur ve bunun tam anlamıyla kavran-
ması halinde buradan ulaşılan ve tasav-
vufun ana öğretisini teşkil eden Allah'ın
zâtının teklifi (tevhid-i zât) ve O'nda fâni
olma (fenâ fi'z-zât) fikriyle konular iç içe gi-
rer. Ali Nihat Tarlan şer'î tevhidlerde yer
alan bu tür tasavvufî hususları şöyle an-
latır: Kâinat, "küntü kenzen mahfiyyen"
hadîs-i kudüsünde ifadesini bulduğu üle-
ve uluhiyyetin zuhur ve tecellisinden iba-
rettir. Bu husus gizliliğinin kemalinden-
dir; akıldan çok aşk ile kavranır. Aşk mâ-
sivâdan kurtulmayı gerektirir. Mâsivâdan
kurtulunca seven, sevilen ve sevgi birle-
şir. Bu sırta ulaşan insan "nüsha-i kübrâ"
özellikli kazanır. Ahmedî'nin, "Âmil ü ma-
kül ü akl ü âşik u ma'sûk u aşk / Cümle
sensin pes nereden geldi bunca kil ü kâl //
Cümle senindir hüviyyet dahi nesne var
diyen / Senden artık sözleri bâtıldır onun
lâ mahal // Sen ol ol üftâdeye iki cihanda
dest-gîr / Çünkü sensin kamu halka ey
Hak âmâl ü meâl" mısraları bu anlayışı
âdeta özetlemektedir.

Tasavvufî tevhidleri de iki kısma ayırmak
mümkündür. Birinci gruba giren eserler
tasavvufun genel esaslarını Abdülkerîm
el-Kuşeyrî, Ferîdüddin Attâr, Senâî, Muh-

yiddin İbnü'l-Arabî, Şehâbeddin es-Süh-
reverdi, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî gibi
mutasavvıfların görüş ve anlayışlarından
hareketle onların kaleme aldıkları tevhid-
lerden ilham alarak vahdet-i vücûd ve aşk
anlayışları çerçevesinde ele alıp işleyen
eserlerdir. Mevleviyye, Nakşibendiyye, Kâ-
diriyye, Rifâiyye ve Halvetiyye gibi Sünnî
tarikatlara mensup şair ve müelliflerde bu
görüş ve duyuş tarzı hâkimdir. Tasavvufî
tevhidlerde konular çoğunlukla vahdet-i
vücûd ve aşk anlayışı çevresinde işlenir.
Alevilik, Bektaşilik, Hurûfluk, Haydarilik,
Kalenderilik gibi bâtinî inanışlarla öne çı-
kan mezhep ve tarikatların anlayışlarını ak-
settiren tevhidlerde ise vahdet-i vücûd-
dan vahdet-i mevcûda, hatta bazan tenâ-
sühe, hulûl ve ittihadı varan bir sapma-
dan söz etmek mümkündür. Nitekim Bâ-
tinî tarikatları meşrep itibarıyla sonradan
kendi çatısı altında birleştirip günümüze
ulaştırdığı kabul edilen Bektaşî tarikatına
mensup şairlerin tevhidleri bazan fazlaca
ironik bir üslûpla yazılmış, lâubali sözlerle
dolmuş metinlerdir. Bu manzumelerde Al-
lah-Muhammed-Ali birlikteliği şeklinde ifa-
de edilebilecek vahdet telakkisi vahdet-i
vücûdun aşırı yorumundan doğmuş bir an-
layışı aksettirir. Hatâî'nin "Allah bir Mu-
hammed-Ali"; Kul Himmet'in "Allah bir
Muhammed-Ali diyerek"; Kul Hasan'ın "Al-
lah bir Muhammed-Ali aşkına" nakaratlı
manzumeleri bunların en tanınmış örnek-
leridir. Bu anlayışın Hıristiyanlık'taki tes-
lisi çağırıştırması dikkat çekmektedir. Az-
mi Baba'nın, "Yeri göğü ins ü cinni yarat-
tın / Sen ey mimarbaşı evvancı mısın / Ayı
günü çarhı burcu var ettin / Ey mekân sa-
hibi rahşancı mısın" kıtasıyla başlayan man-
zumesi yanında Edib Harâbî'nin, "Vahdet-
nâme"siyle, "Yâ rab senin mekânın yok /
Yatağın yok yorganın yok / Hem dinin hem
imanın yok / Her bir şeyden münezzeh-
sin" kıtasıyla başlayan nefesi bu tür sap-
malara yer veren şiir örneklerindedir. Ta-
savvufî tevhidlerde şer'î tevhidlere göre
daha derin bir tefekkür, ince yorumlar,
ince nükteler ve şahsî te'viller mevcuttur.

Tekke ve dergâhlarda icra edilen zikir-
ler esnasında tevhid ilâhileri denilen dinî
mûsiki parçaları okunurdu. Bunların yapı-
lıp zikrin çeşidine göre seçilmiş güfte-
leri vardır. C. Server Revnakoğlu tevhid,
darb-ı esmâ, kuud tevhidi, kıyab ism-i
celâli, cihanşir tevhidi, murabba tevhid
gibi adlarla anılan zikirlerde özellikle tev-
hid manzumelerinden bestelenmiş eser-
ler okunduğunu Yûnus Emre'nin eserlerin-
den örnek vererek belirtmektedir. "Seni

ben severim candan içeri"; "Hak'tan gayri
sevgili külli yalandır yalan"; "Yüce sultân-
nım derde dermânım bedende cânım hû
demek ister"; "Tevhid hoşça nesne olur
tevhid edenler mest olur" bu ilâhilerden
bazılarıdır.

Tevhidlerin divanların başında yer al-
ması bir gelenektir; mukaddimesi bulu-
nanlarda ise tevhidler bu kısımdan sonra
yer almaktadır. Mesneviler tevhidle baş-
ladığı gibi bazan besmele manzumeleri-
nin ardından tevhide geçilir. Ayrıca bun-
larda yer yer kaside, gazel, terciibend ve
terkibibend şeklinde tevhidler bulunur.
Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrin*'deki, "Kim yok
bu diyâr içinde deyyâr / Var iste ki yârdır
ne kim var" vasıta beyitli terciibendiyle Fu-
zûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'daki, "Hayâli-
le tesellidir gönül meyl-i visâl etmez / Gö-
nülünden tağra bir yâr olduğun âşık hayâl
etmez" matla'lı gazeli bu tür eserlerden-
dir. Ahmedî, Şeyhî, Fuzûlî gibi şairler bir-
den fazla tevhid yazmışlardır. Fuzûlî'nin di-
vanındaki gazellerin her bir harften kafi-
yeli ilk şiiri tevhid şeklinde yazılmıştır. Ga-
zellerin başında yer alan, "Kad enâra'l-ış-
ku li'l-uşşâkı minhâce'l-Hudâ / Sâlik-i râh-ı
hakikat aşka eyler iktidâ" mülemma' mat-
la'lı gazel bunların en tanınmışıdır. Rûhî-
Bağdâdî'nin, "Dil-i sevdâ-zedemi cezbede-
li hubb-i ilâh / Bir oluptur nazar-ı himme-
time kûh ile kâh" matla'lı ve vasıta beyti,
"Var ümmidim ki edem rûy-i dilârâna ni-
gâh / Mazhar et nûr-i tecellâna beni yâ Al-
lah" münâcâtı olan terciibendiyle Niyâzî-
Mısrî'nin, "Zihî kenzi hafî k'andan gelir
her var olur peydâ / Gehî zulmet zuhûr
eder gehî envâr olur peydâ" matla'lı kasi-
desi; Nâbî'nin, "Teâlallah zihî dîvan trâr-ı
sûret ü ma'nâ / Ki cism-i lafz ile rûh-ı me-
âlî eylemiş peydâ" matla'lı şiiri de tevhid
türünün tanınmış örneklerindedir. Yeni-
şehirli Avni Bey'in, "Çünkü sen âyine-i ke-
ne tecellâ eyledin / Öz cemâlin çeşm-i âşık-
tan temâşâ eyledin" beytiyle başlayan ka-
sidesiyle Mehmed Âkif Ersoy'un *Safahat*'in
başındaki, "Tevhid yahud Feryad" şiiri de
son dönemin dikkat çeken örnekleri ara-
sında yer alır.

BİBLİYOGRAFYA :

Sadettin Nüzhet [Ergun], *Bektaşî Şairleri*, İs-
tanbul 1930, s. 2, 22-24, 82-85, 91, 145, 219,
230, 233-234; Ali Nihat Tarlan, *Divan Edebiyatında Tevhidler*, İstanbul 1936; Selçuk Eraydın,
XVII. Asırda Yazılan Divanlardaki Tevhid ve Na'tlarda Tasavvufî Remizler (öğretim görevliliği tezi, İstanbul 1971); a.m.f., "Yârî ve Tevhidi: Tevhid-i Zât-i Hüdâvend-i Kâinat", *MûlifD*, sy. 3 (1985), s. 329-337; Mustafa İsen – Muhsin Macit, *Türk Edebiyatında Tevhidler*, Ankara 1992,

TEVHİD

Giriş; Cemâl Kurnaz, *Divan Edebiyatı Yazıları*, Ankara 1997, s. 453; Abdurrahman Güzel, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Ankara 2000, s. 522; Rifat Okudan, “Mesnevî’de Aşk ve Tevhid İlişkisi”, *Uluslararası Mevlâna ve Mevlevîlik Sempozyumu Bildirileri*, Şanlıurfa 2008, s. 199-206; Mehmet Aça v.dğr., *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi*, İstanbul 2009, s. 429-432; Meheddin İspir, “Fuzûlî’nin Tevhid Kasidesindeki Bahariye Bölümü”, *Bu Alâmet ile Bulur Beni Soran: Fuzûlî Kitabı* (haz. Hanife Koncu – Müjgan Çakır), İstanbul 2009, s. 221-232; a.m.f., “Fuzulî’nin Tevhid Kasidesindeki Bahariye Bölümü Üzerine Bir İnceleme”, *EKEV Akademi Dergisi*, X/28, Erzurum 2006, s. 247-256; a.m.f., “Fuzûlî’nin Türkçe Divanı’nda Edebî Tür Olarak Tevhid ve İşlenişi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 32, Erzurum 2007, s. 99-114; Necati Elgin, “Dâvûd-i Halvetî’nin ‘Gülşen-i Tevhid’i”, *TDED*, XIII (1964), s. 91-98; Cemâleddin Server Revnakoğlu, “Yûnus’un Bestelenmiş İlahîleri Nerede ve Nasıl Okunurdu”, *TY*, Yunus Emre özel sayısı, V/319 (1966), s. 128-139; Neclâ Pekolcay, “İslâmî Türk Edebiyatında Tevhidler ve Münâcaatlar”, *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, III/30, İstanbul 1973, s. 17-19; III/33, s. 23-25; III/34, s. 15-16; Mehmet Demirci, “Tevhiden Vahdet-i Vücûda”, *KAM*, X/1 (1982), s. 23-32; Rıdvan Canım, “Divan Edebiyatında Tevhid Na’t ve Münâcaatlar”, *İslâmî Edebiyat*, II/4, İstanbul 1990, s. 9-11, 59; Abdürrahim Güzel, “Kelam ve Tasavvuf Açısından Tevhid”, *EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 11, Kayseri 2001, s. 193-209; Vahit Göktaş, “Esat Efendi (1847/1931) ve Tevhid Risalesi’ndeki Vahdet-i Vücûd Görüşü”, *Tasavvuf*, İbnü’l-Arabî özel sayısı-1, sy. 21, Ankara 2008, s. 427-445; “Tevhid”, *TDEA*, VIII, 342.

MUSTAFA UZUN

TEVHİD İLMİ

(علم التوحيد)

Allah’ın zâtı ve sıfatları açısından
birliği başta olmak üzere
inanç esaslarını
genellikle Selef akidesi çerçevesinde
ele alınılir.

Hız. Peygamber’in vefatından sonra müslümanlar arasında hilâfet konusuyla ilgili farklı görüşler ortaya çıkmışsa da *Şahîh-i Müslim*’de kaydedildiğine göre (“İmân”, 1) itikad alanında ilk tartışma ashop döneminin sonlarına doğru kader hakkında başlamış, Cemal Vak’ası ve Siffin Savaşı’nın ardından bu anlaşmazlıkların kaderle ilgisi sorgulanmıştır. Çoğunluk olayları ilâhî takdire bağlarken Gaylân ed-Dımaşki ve Ma’bed el-Cühenî’nin temsil ettiği Kaderiyye mensupları bilhassa kötü fiillerin insan iradesine dayandığını ileri sürmüştür. Ancak başta ashop olmak üzere Selef yolunu temsil edenler Kaderiyye’ye karşı çıkmıştır. Çünkü insanların kendi fiillerini kendilerinin meydana getirdiği inancının be-

nimsenmesi halinde Allah’ın yaratma sıfatının sınırlandırılması, dolayısıyla tevhid ilkesinin zedelenmesi söz konusudur. Ca’d b. Dirhem ile Cehm b. Safvân ise muhtemelen tevhid ilkesini koruma amacıyla katı bir kaderciliğe dayanan görüşler ortaya koymuş, bu sebeple bir taraftan kulun sorumluluğunu mesnetsiz bırakırken diğer taraftan ilâhî adalet esasını zedelemiştir. Kaynaklarda II. (VIII.) yüzyılın başlarından itibaren cebir (kader) konusunda yazılan bazı eserlerin adları zikredilir (İbnü’n-Ne-dîm, s. 227, 234, 256).

Allah’ın zâtı ile sıfatları arasındaki münasebet ilk dönemlerden itibaren âlimler tarafından tartışılmıştır. Bu hususta ileri sürülen görüşler Allah’a sıfat nisbet edilmesi ve tevhidin korunması şeklinde iki noktada belirginleşmiş, bunların birincisinde itidalin muhafaza edilmemesinin teşbihe yol açmasından, ikincisinde ilâhî zâtı sıfatlardan tecrit etme (ta’til) anlayışına götürmesinden endişe edilmiştir. Zât-sıfat münasebetine dair aşırı düşüncelerin II. (VIII.) yüzyılın başlarında Ca’d b. Dirhem ile Cehm b. Safvân’ın ta’til fikrini ileri sürmesiyle başladığı kabul edilir. Ca’d, tenzihe dayanan tevhid ilkesine ağırlık verip Allah’ın hariçte (zihnin dışında) sıfatlarının bulunmadığını ileri sürmüştür. Onun görüşleri Cehm b. Safvân, Vâsıl b. Atâ, Amr b. Ubeyd gibi Mu’tezile mensuplarınca benimsenmiştir. Teşbihten kaçınmak amacıyla Allah’a vücûd sıfatını bile atfetmeyen Cehm b. Safvân ehl-i hadîs tarafından tekfir edilmiş ve bir kısım Mu’tezililer’ce de dalâletle nitelendirilmiştir (Hayyât, s. 92).

Mu’tezile âlimlerinin çoğunluğu, tevhid telakkilerinin gereği olarak teşbihten kaçınmakla birlikte ta’til görüşünü benimsemeyen orta bir yol tutmaya çalışmıştır. Onlar Kur’an’da yer alan ve genellikle sıfat kalıbında bulunan kavramların (mânevî sıfatlar) zât-ı ilâhîye nisbetinde tereddüt göstermemiş, fakat bunların kökünü oluşturan mâna sıfatlarını kabule yanaşmamıştır (*DiA*, XXXVII, 104-105). Yine Mu’tezile, tevhid ilkesini zedelemekten kaçınmak amacıyla rü’yetullah ve halku’l-Kur’ân gibi konularda farklı yaklaşımlarıyla kendilerine karşı yoğun bir muhalefetin meydana gelmesine yol açmıştır (Çelebi, s. 147-177, 254). III. (IX.) yüzyılda Kur’an’a ve Sünnet’e dayalı Selef inancına sahip çıkma gayretiyle daha çok reddiye türünde eserler kaleme alan ehl-i hadîs Cehmîyye’den başlayarak Mu’tezile’ye karşı ilk reddiyelerini yazmıştır. Ahmed b. Hanbelî’nin *er-Red ‘ale’z-zenâdika ve’l-Cehmîyye*, Osman b. Saîd ed-Dârimî’nin *er-Red ‘ale’l-*

Cehmîyye ve *er-Red ‘ale’l-Bişr el-Merisi* adlı eserleri bunlar arasında sayılabilir. Öte yandan muhafazakâr akide çerçevesinde bir tevhid ilmi oluşturma bağlamında *Kütüb-i Sitte*, İmam Mâlik’in *el-Muvaţta’* ve Dârimî’nin *es-Sünen*’i gibi hadis kitaplarının müstakil bölümlerinde itikadda bid’attan sakınip sünnete uyma, iman, kader, kıyamet alâmetleri, âhiret hayatı, cennet ve cehennem gibi konular ele alınmıştır. Bunun yanında akaid hususunda nassın yanı sıra aklî istidlâle de yer veren, II-III. (VIII-IX.) yüzyıllarda yaşayan Mu’tezile’ye mensup âlimlere çoğunluğu günümüze ulaşmayan *Kitâbü’t-Tevhîd* adlı eserler nisbet edilmektedir (İbnü’n-Ne-dîm, s. 203, 206-208, 214-219, 224, 227, 233, 235). Bu eserlerde daha çok Allah’ın sıfatları, kader ve büyük günah konularında karşı görüşler eleştirilmiştir.

Akaid veya akaid ilmi, İslâm dininin iman esaslarından bahseden ilmin genel adı olmakla birlikte özel anlamda, tartışmaya girmeden bu esaslardan kısaca söz eden ilmin adı şeklinde de kullanılmıştır. Bu sebeple bazı âlimler kelâmı akaidi birbirinden ayırmıştır. Kelâmı iman esasları incelenirken nasların yanı sıra aklî istidlâle de başvurulur, “vesâil” diye isimlendirilen yardımcı kültür ve malzemeler kullanılır. Muhaliflerin ileri sürebileceği itirazlar tartışılır, bunlar aklî ve naklî delillerle çürütülmeye çalışılır. Akaid ilmi dinin asfî hükümlerinden bahsettiği için “usûlü’l-dîn”, en önemli konusunu Allah’ın birliği ve sıfatları teşkil ettiği için “ilmü’t-tevhîd ve’s-sıfât” adlarıyla da anılmıştır. Ebû Hanîfe genel anlamda fikhî “kişinin lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesi” şeklinde tarif etmiş ve akaid konularını fer’î hükümlerden ayırmak için bu ilme “el-fikhü’l-ekber” demiştir.

II. (VIII.) yüzyıldan itibaren Sünnî akaid zemin hazırlayan telif faaliyetlerinin sistematik bir içerik taşımadığı; İslâm’ın inanç esaslarının tamamını değil, daha çok Allah’ın birliği, sıfatları, tekfir ve kader meselelerini naslara dayanarak işleyen, ayrıca bid’at firkalarını eleştirmeyi hedef alan, hadis ve fikh âlimleriyle mutasavvıfların itikadî görüşlerini aksettiren risâleler halinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu risâleler genellikle “akide, risâletü’l-tevhîd, el-fikhü’l-ekber, kitâbü’l-îmân” gibi başlıklarla kaydedilmiştir. Bu durumda Sa’deddin et-Teftâzânî’nin de belirttiği gibi (*Şerhu’l-Akâid*, s. 51-52) tevhid ilmi konu ve metot bakımından “muhafazakâr akaid ilmi” tanımına girmektedir. İbn Huzeyme ile İbn Mende’nin *Kitâbü’t-Tevhîd* adlı eserleri-